

יחסי הרוב היהודי עם המיעוט הערבי – האם יש התקדמות לקראת שילוב?

אפרים לביא

החברה הערבית-הפלסטינית פיתחה הסתגלות לחיים עם קבוצת הרוב היהודית, לאחר שעברה כברת דרך ארוכה של התנסות חברתית ותרבותית עימה. בניה חוו תהליכים שקשרו אותם למדינת ישראל בתחומי חיים רבים, והחברה היהודית היא בעבורם קבוצת התייחסות עיקרית.¹ על אף משברים שפוקדים מעת לעת את היחסים בין החברות מסיבות חברתיות-כלכליות או לאומיות-דתיות – כמו במהלך מבצעי צה"ל ברצועת עזה בשנים האחרונות, או בעת העימות האלים שהחל באוקטובר 2015 סביב שאלת הסטטוס קוו בהר הבית – נמשכת מגמת ההשתלבות של הערבים בחברה ובכלכלה במדינה. במאמר זה ינותחו המגמות לעומקן, כבסיס להערכת עמידותה של מגמה זו. אין תמימות דעים בקרב הערבים בשאלה – כיצד ברצונם להגדיר את מעמדם במדינת ישראל. עם זאת, קיימת הסכמה רחבה בקרב הרוב שלא לוותר על האזרחות הישראלית בעבור שום חלופה. אזרחות זו, כך נראה, מעניקה להם תקווה ואפשרויות שהן עדיפות על פני כל מודל אחר, כמו הסתפחות למדינה הפלסטינית העתידית, או הרעיון המוצע על ידי הזרם האסלאמי-דתי להקמת מדינה אסלאמית.

אף כי רוב הערבים בישראל (65 אחוזים) עדיין מועסקים בעבודה פיזית כמו בניין, חקלאות ועבודה בלתי-מקצועית,² אזרחים ערבים משולבים בשוק העבודה הישראלי בתחומי עשייה שונים בכלכלה, בחינוך ובשירותי הבריאות; ואף כי מספרם במגזר הציבורי עודנו נמוך, יותר ויותר ערבים מועסקים במשרדי הממשלה, ובמגזר העסקי במדינה מתפתח בהדרגה האמון בכדאיות ההשקעה בחברה הערבית.³ בשנים האחרונות חלה עלייה בגיוס מהנדסים ערבים (מוסלמים, נוצרים, דרוזים וצ'רקסים) לתעשיית ההייטק בישראל. כמו כן ניכרת עלייה עקבית במספר הסטודנטים הערבים הפונים

למקצועות ההנדסה והמדעים, ומתפתח גל של יזמות טכנולוגית מצד האוכלוסייה הערבית, המתבטא בהקמת חברות הזנק (סטארט אפ) בתחומים שונים.⁴ נשים וגברים ערבים מעורבים בחיי התרבות, בתיאטרון, בקולנוע, בטלוויזיה ובספורט, ולעתים הם מייצגים את מדינת ישראל בזירה הבינלאומית בתחומים אלה ואחרים. בשנים האחרונות הולך ומתרחב הדיאלוג הבין-תרבותי באמצעות האומנויות. דיאלוג זה מתייחס לכל סוגי היצירה המשותפת בתיאטרון, באומנות הפלסטית, בקולנוע, במוזיקה ובמחול.⁵ פעילויות אלו משמשות כלי לשינוי חברתי ופוליטי ומסייעות בקידום פיוס, דיאלוג ודו-קיום בין ערבים ויהודים, לרבות פיתוח היכולת לדמיין עתיד של שלום.⁶ כך למשל, תהליכי היצירה המשותפים בהפקות התיאטרון הדו-לאומיות מאפשרים תנאים שוויוניים בין היהודים והערבים, ומעניקים ליוצרים ולשחקנים לגיטימציה ציבורית להכיל ולבטא גישות שונות וקולות שנויים במחלוקת, לרבות נרטיבים וסמלים ערביים שאינם שגורים בשיח הפוליטי והחברתי בישראל. הם מאפשרים לערבים להתמודד עם הדילמה הנוגעת להשתלבותם בחברה הישראלית ולקשירת גורלם עימה.⁷

בתחום הספורט בולט מספרם ההולך וגדל של השחקנים הערבים בקבוצות הכדורגל בישראל, וכן מספרם של היהודים המשחקים בקבוצות הכדורגל הערביות. קבוצת 'איחוד בני סכנין' חרתה על דגלה דו-קיום בין יהודים לערבים, והיא מהווה סמל לאינטגרציה וללגיטימציה של הערבים בספורט בישראל. שחקנים ערבים משולבים בנבחרת ישראל בכדורגל ומייצגים את המדינה.⁸ אמצעי התקשורת בישראל מסקרים בהרחבה את קבוצות הכדורגל הערביות ואת השחקנים הערבים כתוצאה ממשקלם היחסי הגדל ומהצלחתם המקצועית, והם נוטים להתייחס לשילוב הערבים בספורט בישראל באופן חיובי, תוך הדגשת היתרונות הגלומים בכך והפגנת התנגדות לגזענות. ניכר כי התקשורת הישראלית מכירה בכך שהאלימות והפוליטיקה הלאומנית מהוות איום על תרבות הספורט, המקדמת דו-קיום.⁹

בחברה הישראלית מתקיימת מציאות של קרבה ומגע על בסיס יום-יומי בין יהודים לערבים, אשר ממלאת תפקיד מכריע בהבניית היחסים החברתיים בין הקבוצות, אף מעבר לכוחם של מנגנוני המדינה. באזורי מפגש ציבוריים כמו קניונים ומרכזי קניות גדולים, פארקים וחופים, מתקיימים סוגים שונים של שיתופי פעולה בין יהודים לערבים. למקומות אלה יש, לעתים, מאפיינים המנטרלים את הזהויות הלאומיות, והמפגשים בהם יוצרים שגרה של יחסי עבודה ומסחר, ודינמיקה חברתית המובילה להומניזציה של האחר.¹⁰ הניסיון מראה כי בעת אירועים חריגים כמו מלחמה או פרצי עימות אלימים חלה, אמנם, האטה בפעילויות אלו באזורי המפגש, אך לא מתרחש

יחסי הרוב היהודי עם המיעוט הערבי – האם יש התקדמות לקראת שילוב?

מצב שבר והשיקולים הכלכליים (עבודה, פרנסה, צריכה) גוברים, ומתרחשת חזרה לשגרה בחלוף האירוע החריג.

השתלבותם של ערבים בתחומי עבודה לצד יהודים יצרה, במקרים רבים, מציאות שבה ערכים מקצועיים הפכו לנורמת ההתנהגות המכתיבה את היחסים ביניהם. יחסי אמון נבנים בין יהודים וערבים העובדים בצוותא, כשהם משתפים פעולה ומסייעים זה לזה ללא הבדל דת ולאום בביצוע תפקידיהם. תופעה זו מוכרת בעיקר בבתי החולים בישראל, שם המציאות היום-יומית מהווה מודל לחברה שבה פועלים גם מנגנונים מלכדים ומאחדים, לצד הפיצול והמתחים הלאומיים והדתיים.

בתחום שילובם של בני ובנות החברה הערבית בשירות הלאומי-אזרחי נרשמה התקדמות בעשור החולף, על אף התנגדות ההנהגה הערבית עקב הזיקה הביטחונית של המיזם. כיום מבוצע השירות הלאומי-אזרחי באמצעות שבע עמותות המהוות את הגוף המקשר בין המתנדב למקום התנדבותו בפועל.¹¹ על פי רשומות השירות האזרחי-לאומי בישראל משנת 2013, חלה עלייה מתמדת במספר המתנדבים לשירות מקרב האוכלוסייה הערבית מאז ייסוד המנהלת – מ-240 מתנדבים בשנים 2005–2006 ו-289 מתנדבים בשנים 2006–2007, ל-628 בשנים 2007–2008 – ועד שנתון 2012–2013, אז הגיע מספר המתנדבים הערבים לכ-3,600. כיום ישנם כ-10,000 צעירים ערבים בוגרי התוכנית. על פי דיווח המנהלת, הרוב המוחלט של המתנדבים, הם בנות (כ-90 אחוזים) מרביתם (כ-75 אחוזים) מתנדבים ביישובים ובכפרים הערביים קרוב למקום מגוריהם, והשאר פועלים מחוץ ליישובים. רוב פעילות ההתנדבות (השמה של שלושה רבעים מכלל המתנדבים) מתקיימת באזור הצפון, והשאר במרכז ובדרום (בערך בשיעור דומה). 10 אחוזים מן המתנדבים בוחרים להמשיך לשנת התנדבות שנייה.¹²

פרופ' סמי סמוחה קובע כי נתוני המדדים בנוגע ליחסי יהודים וערבים מצביעים על קיומה של תשתית מוצקה לדו-קיום ערבי-יהודי בישראל. בהתאם לכך, רוב הערבים מאמינים בחיים משותפים, מקבלים את המדינה בתחום 'הקו הירוק' בתור המסגרת שבה יתקיימו היחסים ביניהם, חשים שישראל היא מקום טוב לחיות בו, מחויבים לדמוקרטיה כמנגנון להסדרת היחסים עימה ומסכימים ששוויון אזרחי הוא הבסיס לדו-קיום ויעד ממלכתי חשוב. לדעת פרופ' סמוחה, מציאות זו מפריכה את הדעה הרווחת בציבור היהודי ובקרב קובעי מדיניות וחוקרים באקדמיה, שלפיה האזרחים הערבים עוברים תהליך הקצנה ונמצאים על מסלול התנגשות עם היהודים והמדינה.¹³ מרבית הערבים בישראל אינם מזדהים עם המדינה ועם סמליה היהודיים (חגים, המנון, דגל, מגן דוד) מטעמים מובנים, אך בה בעת, רובם שבעי רצון מהיותם אזרחי המדינה, ומתנאי החיים בה באופן כללי. את מאבקהם החברתיים והפוליטיים לשיפור

מעמדם ולקידום זכויותיהם הם מנהלים ככלל אזרחי המדינה, ובכלים דמוקרטיים. זהו המניע הראשוני לפעילותם, ואילו סוגיית הסכסוך הלאומי, הישראלי-פלסטיני, מהווה מניע משני המסתכם, לרוב, בהבעת הזדהות עם אחיהם. עניין זה נתמך גם בסקר הניכור לשנת 2015, שהראה כי חלה עלייה משמעותית בשיעור הערבים בישראל שמזדהים עם דגל מדינת ישראל (55 אחוזים לעומת 37 אחוזים בשנת 2014), וירידה בשיעורם של אלה המזדהים עם דגל פלסטין, גם בקרב ערבים מוסלמים. אחוז המוסלמים שצינו כי הם מזדהים עם דגל פלסטין ירד מ-34 אחוזים בשנת 2014 ל-8 אחוזים בלבד ב-2015.¹⁴

העובדות הן שהערבים בישראל נמנעו מהשתתפות פעילה במאבק הלאומי הפלסטיני: הם אמנם גילו אהדה והשתתפו בהסברה ותעמולה, אך לא מילאו תפקיד אקטיבי-אליים באנטיפאדה הראשונה ולא בשנייה (אנטיפאדת אל-אקצא), ולכך יש משמעות בלתי-מבוטלת בהערכת הזיקה ובתחושת השייכות שלהם כאזרחי המדינה. גם דפוסי המחאה הבלתי-אלימים של החברה הערבית – בעת עימותים אלימים בסכסוך הישראלי-פלסטיני בשנים האחרונות או על רקע חברתי-כלכלי – מעידים על כך. הדבר בולט דווקא על רקע העובדה שבחברה הערבית קיים כוח רצון קולקטיבי ופוטנציאל למחאה עממית רחבה, במיוחד בקרב הצעירים. בידי אלה יכולת להפעיל דפוס מבוזר של קיום מחאה, המאפשר לקבוצות שונות ממגוון זרמים ומקומות לשתף פעולה ביניהן בפעולות המחאה. לצורך זה הם מנצלים את האינטרנט ואת הרשתות החברתיות, ובעזרתם הם מגשרים על פני מרחקים ומאחדים קבוצות אוכלוסייה שונות סביב נושא או מטרה מוגדרים. באופן דומה פועלים גם ארגוני החברה האזרחית הערביים באמצעות האינטרנט.

דפוסי מחאה אלה חותרים תחת הסמכות של המפלגות הערביות, ומאתגרים גופים ומוסדות מסורתיים כמו ועדת המעקב וראשי הרשויות המקומיות, הנוטים להתנגד למחאות ולהפרות סדר מחשש לשיבוש בחיי היום-יום ולפגיעה באינטרסים כלכליים. השימוש במדיה החדשה חותר תחת כלי התקשורת של ההנהגה הממוסדת, ומאפשר לגייס דעת קהל ולהנהיג ציבור בצורה הנראית, לכאורה לפחות, דמוקרטית ושוויונית יותר. מודל מחאה זה נצפה בהזדמנויות שונות בשנים האחרונות, כמו המחאה שאורגנה נגד "תוכנית פראוור" (בסוף 2013), כאשר קבוצות צעירים חסרי זהות מפלגתית ארגנו מחאות וגייסו צעירים מכל הארץ; העצומות להחתמה המונית באינטרנט שפרסמו ארגוני חברה אזרחית במהלך מבצע 'צוק איתן' ברצועת עזה, וגילויי הדעת מטעמים שכללו קריאות לעצור את המלחמה בעזה, גינוי הרג האזרחים ופנייה לאו"ם; וכן

יחסי הרוב היהודי עם המיעוט הערבי – האם יש התקדמות לקראת שילוב?

אירועי המחאה במהלך אוקטובר 2015, על רקע העימותים האלימים סביב סוגיית הסטטוס קוו בהר הבית.

לדעת פרופ' אמל ג'מאל, דפוסי המחאה של הערבים בישראל מושפעים אמנם מ'האביב הערבי', אולם השראה זו מתאזנת על ידי חשש מאובדן המשאבים ורמת החיים שהם הצליחו להשיג בכוחם, למרות מדיניות הקיפוח של המדינה כלפיהם. לדבריו, המאמץ ההישרדותי שהערבים בישראל השקיעו בעשורים האחרונים היה גדול, ולכן נכונותם לסכן את הישגיהם באמצעות חריגה מנורמות של מחאה פרופורציונלית – בעבור עתיד ואופק פוליטי לא ברורים ובתנאים של קריסה בסביבה הערבית – נעשית בעלת סיכויים נמוכים במיוחד.¹⁵

האפשרות המעשית לגיוס רחב למחאה עממית קיימת, אפוא, אם מתוך התנגדות לכיבוש והזדהות עם האוכלוסייה בשטחים, או ממניעים דתיים (סוגיית אל-אקצא), או מתוך תחושת אפליה וקיפוח מצד המדינה. יחד עם זאת, בהשוואה לאירועי אוקטובר 2000, אירועי המחאה השונים בשנים האחרונות התקיימו תחת שליטה ברוב המקרים, המשטרה הפגינה איפוק והמוחים הפגינו ריסון. כך קרה גם בעת אירועי המחאה באוקטובר 2015 על רקע שאלת הסטטוס קוו בהר הבית, כאשר ההנהגה המקומית והארצית של הערבים אמנם הביעה סולידריות עם בני עמה, אך נהגה באחריות ובמתכונות. ההנהגה הכריזה על שביתה ארצית בת יום אחד וקיימה עצרת מרכזית בסח'נין, וחברי הכנסת של הרשימה המשותפת דחו את ביקורם בהר הבית כדי להימנע מהלהטת הרוחות. ההערכה היא שביטויי המחאה בחברה הערבית מבטאים הקצנה מצבית.

ברי כי פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני יסיר מעל הערבים בישראל חטוטרות, שכן הטענות המושמעות כלפיהם בעניין אהדה ותמיכה באש"ף ובהנהגה הפלסטינית פוגעות באפשרויות קידום כאזרחי ישראל, משום שהם נחשבים כגורם המזוהה עם היריב. גם ההזדהות שהם מגלים עם בני עמם במזרח-ירושלים ובשטחי הרשות הפלסטינית, הכרוכה לעתים בקיום הפגנות ומחאות ובהשמעת עמדות אנטי-ישראליות בשאלת הסכסוך, פוגעת ביכולתם לשאת ולתת עם הממשל ועם החברה היהודית, ולקדם את מעמדם.

ככלל, פעולות המדינה לקידום מעמדם של הערבים במדינה ולהשתלבותם הכלכלית התבצעו עד כה באיטיות, והן נותרו מנותקות מצעדים לקידום שוויון אזרחי מהותי וכולל. יתר על כן, על רקע המשך מאבקם לשוויון, התרבו היוזמות להדרתם התרבותית והפוליטית של הערבים. בציבור היהודי גברו הקולות שדרשו להחליש את מעמדם ולצמצם בזכויותיהם האזרחיות. הדבר מצא את ביטויו, בין היתר, באמצעות חקיקה

חדשה שנועדה לחזק ולהדגיש את יהודיותה של המדינה, וכן בגילויי שנאה וגזענות מתרבים כלפי הערבים. התוצאה היא, כי למרות תוכניות שגובשו ויושמו ומשאבים שהושקעו בעשור החולף, ועל אף היות החברה הערבית שווה בפני החוק, היא עדיין מהווה, מבחינות שונות, קבוצה חברתית מודרת ומופלית.

מציאות חיים זו מציבה את החברה הערבית בפני דילמה אשר לעתידה ולמעמדה במדינה: מצד אחד, היא פיתחה הסתגלות לקבוצת הרוב היהודית שבתוכה היא חיה, לאחר שעברה כברת דרך ארוכה של התנסות חברתית ותרבותית עמה, והיא מגלה רצון להשתלב בחיי החברה והכלכלה במדינה; מצד שני, היא מבקשת להבטיח כי תזכה לשוויון אזרחי מלא, וכי ההשתלבות לא תהיה כרוכה באובדן זהותה התרבותית, האתנית והלאומית.

לסיכום, בצד הסכסוך הלאומי הנמשך, על מטעניו האידאולוגיים והדתיים ומשקעי האיבה הכרוכים בו, ועל אף היעדר שוויון אזרחי מלא, מעמיקים קשרי הגומלין בין הערבים והיהודים בתחומים רבים, והם מנהלים שגרת חיים במרחב קיומי משותף. קשרים אלה מושתתים על אינטרסים הדדיים ויש להם היבטים כלכליים, חברתיים, פוליטיים, תרבותיים ופסיכולוגיים, אשר בתורם משפיעים על תודעתן של שתי החברות, ותורמים להכרה הדדית ולייצוב היחסים ביניהן. תופעה זו מוצאת ביטוי גם בסקרי דעת קהל לאורך השנים. אמנם, קיים חשש שגל הטרור הפלסטיני שהחל בסתיו 2015, וביטויי המחאה והסולידריות שנלוו אליו מצד ההנהגה הערבית בישראל, וכן הדיווחים על הצטרפות של ערבים ישראלים ל'מדינה האסלאמית' והתגובות בציבור היהודי להתפתחויות אלו – יפגעו במרקם היחסים בין ערבים ליהודים במדינה. אולם, תהליכי ההשתלבות הניכרים בשנים האחרונות חזקים ומובהקים, ולכן סביר כי ניתן יהיה להתגבר על המשבר. אשר על כן, הכרה מצד המדינה במרכזיותם ובחשיבותם של תהליכי ההסתגלות וההשתלבות שעברה החברה הערבית מאז קום המדינה, ועיצוב מדיניות ארוכת-טווח כלפיה בהתאם לכך – עשויים לתרום לתחושת השתייכותם של הערבים למדינה כאזרחים שוויוניות וחובות, ולהעמיק את תהליכי התערותם בחברה ובכלכלה בלי לפגוע בזהותם התרבותית והקהילתית.

הערות

- 1 סמי סמוחה, "לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012", ירושלים: אוניברסיטת חיפה והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013, עמ' 22-23.
- 2 ראו: מירב ארלוזורוב, "הערבים מועסקים – אבל רק בחקלאות ובבניין", **הארץ**, 13 באפריל 2010.
- 3 ראו: חמי פרס, "יזמות מתקנת", **גלובס** – עצמאות, 19 באפריל 2010; קובי הוברמן, "מנוע השילוב

יחסי הרוב היהודי עם המיעוט הערבי - האם יש התקדמות לקראת שילוב?

- הכלכלי כחלק מהצעת מדיניות חדשה לפיתוח מנועים לשילוב האזרחים הערבים בישראל", בתוך: אורי גופר, עורך, **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, יוזמות קרן אברהם, ספטמבר 2008, עמ' 25-43.
- 4 ראו פירוט עדכני בגיליון "מענתק", מוסף מיוחד לקידום תעסוקת ערבים בהיי-טק, **הארץ**/ המחלקה המסחרית, ספטמבר 2015.
- 5 ראו מידע על אודות פרויקטים יהודיים-ערביים בתחום הקולנוע. למשל: הסרט "נערי ג'יסר", המתאר את החיים בכפר ג'יסר א-זרקא, <http://arts.tau.ac.il/news/Jisrboys>; וכן פעילותן של האמניות אסנת בר אור ומנאר זועבי העוסקות בנושאים טעונים ושנויים במחלוקת ביחסי יהודים-ערבים באמצעות עשייה חזותית, מתוך מטרה לעורר שיח ציבורי ושינוי חברתי. "קורס חדש באוניברסיטת חיפה - ראיון עם אסנת בר אור ומנאר זועבי" באתר אלקטרוני: **מבט** - מודעות בחברה רבת-תרבותית, <http://mabat.org/story>.
- 6 מתוך מחקרו של לי פרלמן בנושא: "אלה לצד אלה על הבמה הישראלית: שיתוף פעולה תיאטרוני יהודי-פלסטיני בישראל", תקציר דיסרטציה, אוניברסיטת תל-אביב, נובמבר, 2011. המחקר עוסק במשמעויות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות של הפקות תיאטרון דו-לאומיות משותפות של יהודים וערבים מאז פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה ואירועי אוקטובר 2000.
- 7 בהתאם לתפיסתו של פרופ' דן אוריין כי התיאטרון הוא "במה ציבורית המייצגת את המציאות ונוטלת חלק בעיצובה", הפקות אלו תורמות להיווצרותה של חברה רב-גזעית. שם.
- 8 חן קרצ'ר, **בין שילוב להדרה: השתקפות ערבים בראי תקשורת הספורט בעברית בימי שגרה ובעיתות משברים ביטחוניים**, אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, 2015.
- 9 שם. כן ראו: מוחמד חסדייה, "ההיסטוריה של השחקנים הערביים", **אנשים ישראל** - המדריך לחברה הישראלית, מוסד שמואל נאמן, 15 אוקטובר 2013, <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30301>; יורם מלצר, "העולם מגובה הדשא". **פנים**: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, גיליון 16, מארס 2001. <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8685>.
- 10 ארז מרנץ, שהצביע על עלייה בשיעור השתתפותן של נשים ערביות במרכזי קניות ובשוק העבודה בישראל, מצא כי לקניון ולמגע היום-יומי המתרחש בו יש השפעה התורמת לשוויון. הוא מצטט את אחת הנשים הערביות: "כאן כולנו שווים, ערבים, יהודים, רוסים, כולנו לקוחות כאן. שווים בגלל שלכולנו יש את אותו הכסף. אני מכירה מנהלי חנויות יהודיים רבים בשמותיהם ואנו מחליפים ברכות. ראו: Erez Marantz et al. "Israeli-Palestinian Women in the Retail Industry: Social Boundaries and Job Search Techniques," in *Palestinians in the Israeli Labor Market*, eds. Nabil Khattab and Sami Miaari (New York: Palgrave Macmillan, 2013), p. 146.
- 11 נאדיה חילו ועידן חיים, "השירות האזרחי בחברה הערבית בישראל", תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, **עדכן אסטרטגי**, כרך 17, גליון 1, אפריל 2014.
- 12 אחמד חטיב ואילן ביטון, **השירות האזרחי-לאומי בישראל - סקירה וניתוח**, ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2011, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03118.pdf>.
- 13 סמי סמוחה, "העשור האבוד של יחסי ערבים-יהודים בישראל: סקירת ממצאי המדד בין השנים 2003-2009", אוניברסיטת חיפה (הוגש למשתתפי המפגש והדיון בכנסת על המדד - ממצאים מסקנות והשלכות, 25 במאי 2010).
- 14 ראו ממצאי סקר הניכור 2015 - יהודים-ערבים שערכה מכללת "אחוזה" ופורסם ב-22 בפברואר 2015. אתר מכללת "אחוזה": <http://www.achva.ac.il/>.
- 15 אמל ג'מאל, "נזילות הלקסיקון הפוליטי הפלסטיני בישראל בצל האביב הערבי", אתר "ארץ אחרת", <http://snipurl.com/2ae4ak2>.